

Szary Dom w kontekście badań interdyscyplinarnych

Informacje o autorze*: archeolog, główny inwentaryzator, Muzeum – Miejsce Pamięci KL Płaszów w Krakowie. Niemiecki nazistowski obóz pracy i obóz koncentracyjny (1942–1945) (w organizacji), <https://orcid.org/0000-0002-4887-1310>

Informacje o autorze:** kierownik Działu Administracji i Inwestycji, Muzeum – Miejsce Pamięci KL Płaszów w Krakowie. Niemiecki nazistowski obóz pracy i obóz koncentracyjny (1942–1945) (w organizacji), <https://orcid.org/0000-0003-3070-0510>

Information about the author*: archaeologist, collections manager, Museum – Memorial Site of KL Płaszów in Kraków. German Nazi Labour and Concentration Camp (1942–1945) (in organization), <https://orcid.org/0000-0002-4887-1310>

Information about the author:** head of Department of Administration and Investment, Museum – Memorial Site of KL Płaszów in Kraków. German Nazi Labour and Concentration Camp (1942–1945) (in organization), <https://orcid.org/0000-0003-3070-0510>

Abstrakt: Tematem wielokrotnie poruszonym podczas prac nad scenariuszem upamiętnienia KL Płaszów jest doświadczenie pustki. W przestrzeni poobozowej przetrwały nieliczne ślady przeszłości; są to rozmaite przekształcenia terenu, reliktów architektonicznych cmentarzy żydowskich oraz obozowych budynków, a także pozostałości infrastruktury obozowej. Wyjątek stanowi jedyny budynek zachowany w obrębie upamiętnienia – Szary Dom. Celem artykułu jest przedstawienie przemian architektonicznych i funkcjonalnych obiektu, rekonstruowanych na podstawie badań prowadzonych podczas prac nad scenariuszem. Całość pracy wzbogacono o refleksje dotyczące roli Szarego Domu jako części Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów.

Artykuł podzielono na dwie części. W pierwszej chronologicznie omówiono przemiany funkcjonalne i zmiany architektoniczne budynku. W tym celu wykorzystano rezultaty kwerendy źródłowej obejmującej materiały wizualne,

takie jak plany, fotografie czy rysunki. Całość wzbogacono o analizę relacji świadków i dokumenty powojenne. Na tej podstawie wyróżniono trzy etapy funkcjonowania budynku. Pierwszy z nich obejmował okres od jego powstania jako części kompleksu nowego cmentarza żydowskiego, powstałego w Podgórzu z inicjatywy Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie. Projekt przygotował Adolf Siódmań (1879–1944). Budynek miał stanowić siedzibę administracji cmentarza i mieścić mieszkania pracowników oraz siedzibę bractwa pogrzebowego Chewra Kadisza. Zapewne już podczas wstępnych prac przy budowie obozu wykonano również przebudowę samego budynku – adaptowano poddasze przez dodanie lukarn oraz zamurowano loggie od strony zachodniej. Od sierpnia 1943 roku w piwnicach Szarego Domu znajdował się areszt z celami ogólnymi oraz tzw. stójkami (bunkry, niem. *Stehenbunker*). W areszcie przetrzymywano więźniów odbywających kary regulaminowe oraz osoby przywiezione do obozu z zewnątrz, w tym oczekujące na egzekucję.

W chwili zajęcia terenu przez wojska sowieckie Szary Dom był ponownie wykorzystywany na podobne cele: jako wewnętrzne więzienie. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku budynek adaptowano na mieszkania. Przebudowano wówczas częściowo wnętrza i piwnice oraz dobudowano balkony nad głównym wejściem (usunięte po 2010 roku). Budynek pełnił funkcję mieszkalną do 2017 roku.

W drugiej części artykułu omówiono wyniki prac dokumentacyjnych i inwentaryzacyjnych, badań architektoniczno-konserwatorskich i archeologicznych prowadzonych w Szarym Domu i jego najbliższym otoczeniu od 2017 roku. Wskazano autentyczne pozostałości budynku, jego formę i reliktów. W dalszej części omówiono metody i wyniki prac inwentaryzacyjnych, które skupiały się na udokumentowaniu napisów, rysunków i inskrypcji zachowanych w celach aresztu znajdującego się w budynku. W zakończeniu przedstawiono założenia dotyczące funkcji Szarego Domu jako części planowanego upamiętnienia. Artykuł uzupełniony jest przez aneks, gdzie w tabeli przedstawiono wyniki badań dokumentacyjnych w piwnicach aresztu.

The Grey House in the Context of Interdisciplinary Research

Abstract: A subject that was many a time raised during the work on the script for the commemoration of KL Plaszow camp is the experience of emptiness. Few traces of the past survive within the post-camp space, and these include numerous land transformations, architectural relics of Jewish cemeteries and camp buildings, as well as remnants of camp infrastructure. The only exception is the one building that survives intact within the area of commemoration, namely the Grey House. The goal of this paper is to present the architectural and functional transformations of that building, reconstructed on the basis of the research conducted during the work on the said script. The text as a whole has also been enriched by reflections on the role of the Grey House as part of the Museum-Memorial Site KL Plaszow.

The paper is divided into two parts. The first part chronologically discusses the building's functional transformations and its architectural changes. To reach that goal, the authors used the outcomes of preliminary source research, including visual material, such as plans, photographs, and drawings. These were complemented by an analysis of witnesses' accounts and postwar documents. On the basis of this information, the building's history was divided into three stages, according to the functions it performed. The first stage began with the building's construction as part of the new Jewish cemetery complex established in Podgórze by the Jewish Community in Kraków. The building was designed by Adolf Siódma (1879–1944). Its original function was to house the cemetery's administration offices and the living quarters of its staff members, as well as the seat of the Chevra Kadisha burial society.

It was probably already during the preliminary works on the construction of the camp that some alterations of the house itself were carried out: the attic was adapted by the

addition of dormers, and the loggias on the western side were bricked up. In September 1943 a remand prison was set up in the basement of the Grey House. The basement contained general cells, as well as standing cells (bunkers, Pol. *stójki*, Ger. *Stehenbunker*). The jail was used for the detention of camp inmates to whom regulatory punishments were applied, as well as persons who were brought to the camp from the outside, including those awaiting execution.

Once the area had been taken over by the Soviet army, the Grey House once again started to be used for purposes similar to its former function during the existence of the camp, and it also served as an internal prison. At the end of the 1940s, the beginning of the 1950s the building was converted into living quarters. In that period the interiors and the basement were partially altered, and balconies were added above the main entrance (these were removed after 2010). The house was used as a residential building until 2017.

The second part of the paper discusses the outcomes of documentary and inventorial works, architectural, conservation and archaeological research conducted in the Grey House and its immediate vicinity from 2017 onward. Here, the building's authentic remains, its form and relics are presented. Further on, the authors discuss the methods and results of inventorial works which focused on documenting the notices, drawings and inscriptions that survive in the former jail cells in the building. In the conclusion the authors write about the assumptions pertaining to the function of the Grey House building as part of the planned commemoration project. The paper is supplemented by an appendix containing a table which presents the outcomes of documentary research conducted in the basement of the former jail.

Słowa kluczowe: architektura, Pogórze, cmentarze żydowskie, KL Plaszow, Szary Dom

Keywords: architecture, Podgórze, Jewish cemeteries, KL Plaszow, Grey House

Wprowadzenie

Zapewnienie skutecznej opieki nad materialnymi śladami przeszłości jest – obok edukacji – jednym z największych wyzwań stojących przed współczesnymi opiekunami miejsc pamięci. Przyjęte definicje, a w następstwie ochrona prawna były dotąd dyskutowane wielokrotnie, m.in. w kontekście uznania miejsc pamięci za element światowego dziedzictwa¹, sposobów regulacji ich ochrony², a także możliwej ingerencji i przetworzenia substancji zabytkowej. Już od lat sześćdziesiątych XX wieku powszechnie przyjęto założenie o konieczności zachowania autentyzmu³ miejsc posiadających wartość zabytkową. Dotyczy to również rozwiązań praktykowanych wobec miejsc pamięci, gdzie nadrzędną zasadą jest minimalizacja ingerencji inwestycyjnej, zredukowanej do niezbędnych zabiegów zachowawczych i technicznych umożliwiających ich funkcjonowanie⁴.

¹ Szmygin Bogusław: *Miejsca pamięci – definiowanie pojęcia dla ochrony zabytków*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2018, t. 5, s. 168.

² Kowalski Wojciech: *Zagadnienie ochrony miejsc pamięci w teorii i praktyce*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2018, t. 5, s. 75–89.

³ Art. 4 Międzynarodowej Karty Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych. Wenecja 1964; por. Śmietana Marta: *Wierność pustce. Autentyzm w obszarze byłego obozu Plaszow (= Allegiance to an empty space. Authenticity at the former Plaszow camp site)*. W: *Badanie roli dziedzictwa kulturowego w budowaniu (narodowej) tożsamości w sytuacjach pokonfliktowych (= Research on the role of cultural heritage in the building of (national) identity in post conflict situations)*. Warszawa 2019, s. 24–30; Śmietana Marta, Karski Kamil: *Badania archeologiczne jako sposób odkrywania autentyzmu Miejsc Pamięci KL Plaszow*. W: *Materialne pozostałości konfliktów i zbrodni XX wieku w świetle najnowszych badań archeologicznych*. Red. Hanna Mik, Wirginia Węglińska. Gdańsk 2019, s. 103–105.

⁴ Art. 5 Międzynarodowej Karty Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych. Wenecja 1964.

Prowadzone od 2016 roku prace badawcze i dokumentacyjne terenu byłego KL Płaszów mają na celu rozpoznanie zachowanych śladów historii, co w przyszłości umożliwi zaplanowanie odpowiedniej konserwacji i ochronę przestrzeni poobozowej w możliwie największym stopniu. Scenariusz upamiętnienia przygotowany przez Muzeum Krakowa zakłada zbudowanie narracji przyszłej ekspozycji opartej na różnych formach i sposobach przekazu. Każda z części oddziałuje na inny poziom wrażliwości i emocji potencjalnego odbiorcy, budując jego wielowątkowe doświadczenie podczas wizyty w muzeum. Kluczową częścią upamiętnienia jest Szary Dom, jedyny obiekt kubaturowy zachowany na terenie miejsca pamięci (w granicach wpisu do rejestru zabytków z 24 października 2002 roku, nr A-1120)⁵. Oprócz funkcji znacznika terenowego będzie to miejsce wystawy prezentującej losy więźniów przez pryzmat ich osobistego doświadczenia, wpisanego w historię miejsca i Krakowa.

Realizacja zadania polegającego na rzetelnym określeniu stanu, historii i przekształceń obiektu, możliwości oraz sposobów jego konserwacji i adaptacji na potrzeby powstającego muzeum jest jednym z ważniejszych punktów projektu upamiętnienia terenu byłego KL Płaszów. Celem artykułu jest przedstawienie rezultatów prac badawczych i inwentaryzacyjnych przeprowadzonych samodzielnie przez Muzeum Krakowa oraz na zlecenie Zarządu Inwestycji Miejskich w Krakowie⁶ w porozumieniu z Muzeum. W pierwszej części artykułu chronologicznie omówiono etapy funkcjonowania i przekształcania obiektu (badania historyczne). Kolejno przedstawiono wyniki badań architektonicznych, archeologicznych i konserwatorskich, pozwalających na określenie stopnia zachowania oryginalnych części budynku i ich stanu. W drugiej części zaprezentowano specyfikę, sposoby i wyniki inwentaryzacji napisów, rysunków i inskrypcji zachowanych w piwnicach budynku oraz ich interpretację. W podsumowaniu skrótoowo zarysowana została koncepcja funkcji Szarego Domu w ramach przyszłego muzeum. Uzupełnienie stanowi aneks w postaci tabeli zawierający szczegółowe informacje odnośnie do udokumentowanych pozostałości. W efekcie podsumowano obecny stan wiedzy na temat historii budynku, stanu jego zachowania oraz plany dotyczące jego przyszłości.

Historia, wygląd i etapy użytkowania budynku

Po wielu latach starań rzeczywiste przygotowania do budowy nowego cmentarza żydowskiego w Podgórzu weszły w fazę realizacji wraz z nabyciem przez krakowską gminę żydowską gruntów w 1919 roku⁷. Niespełna rok później ogłoszony został ogólnopolski konkurs architektoniczny skierowany do żydowskich architektów. Wolą inwestorów było podkreślenie specyfiki powstających budynków przez nadanie im kostiumu architektonicznego i rozwiązań stylistycznych, które decydowały o swoistym „żydowskim charakterze” budynków⁸. Zwycięski projekt autorstwa Adolfa Siódmała oprócz budowy hali przedpogrzebowej zakładał

również realizację niewielkiego budynku mieszkalno-administracyjnego, w którym miały się znaleźć siedziba bractwa Chewra Kadisza oraz mieszkania dla pracowników cmentarza. Obiekt zaplanowano w pobliżu południowo-wschodniego narożnika nekropoli. Szczegółowy plan w skali 1:100 powstał w lutym 1923 roku⁹. Siódmał nakreślił projekt wolnostojącego domu mieszkalnego, na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu o wymiarach 15 × 14,20 m, czterokondygnacyjnego, z podpiwniczeniem i poddaszem, krytego czterospadowym dachem. Wejście do budynku zaplanowano w ryzalicie od podwórza po stronie zachodniej. Główna fasada od strony ulicy Jerozolimskiej (wschodniej) została zlicowana z kamiennym ogrodzeniem cmentarza. Od północy w murze cmentarnym przewidziano niewielką furtkę, przez którą możliwy był dostęp do nieruchomości bezpośrednio z ulicy.

W przeciwieństwie do hali przedpogrzebowej budynek posiadał skromną dekorację. W zasadzie ograniczała się ona do cokołu, zaakcentowanych szkarpami naroży budynku i podziałów fasady od strony ulicy (parter), wykonanych z łamanego wapienia, przechodzących w lekko zarysowane lizeny (górna kondygnacja mieszkalna). Dodatkowy podział horyzontalny elewacji wyznaczały gzymsy kordonowe – pośredni i nieco bardziej rozbudowany gzyms koronujący. W budynku znajdowały się cztery mieszkania z wydzielonymi kuchniami, spiżarniami i toaletami oraz wyjściami na loggie, przewidziane od strony południowej i zachodniej.

Plany budowy zatwierdzono w lipcu 1923 roku. Pierwsze prace zakładały budowę ogrodzenia cmentarza i budowę budynku administracyjnego, w kolejnym etapie planowano przystąpić do konstrukcji hali przedpogrzebowej. Realizacja inwestycji przebiegała sprawnie, gdyż już w czerwcu 1925 roku „Nowy Dziennik” donosił: „Mur kamienny oraz dom administracyjny i mieszkalny dla funkcjonariuszy cmentarza

⁵ Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie (dalej cyt. WUOZ), teka zabytku rejestrowego nr A-1120. Budynki historyczne znajdujące się w obrębie ulic Jerozolimskiej, Heltmana i Pańskiej w okresie powojennym ulegały silnym przekształceniom architektonicznym. Obecnie nie są one uznane za zabytki ewidencjonowane lub rejestrowe. Wyjątek stanowi dom komendanta obozu (określany również jako willa Pod Skałą), nr rej. A-1121 z 18 października 2002 r.

⁶ Kosowski Andrzej, Kołodziejska-Zarych Agnieszka: „Muzeum Miejsce Pamięci – KL Płaszów». Wykonanie inwentaryzacji, ekspertyzy konstrukcyjnej, badań architektonicznych oraz badań konserwatorskich dla budynku przy ul. Jerozolimskiej 3 w Krakowie, tzw. Szarego Domu”. Kraków 2017, mps w Archiwum Zarządu Inwestycji Miejskich i Archiwum Muzeum Krakowa.

⁷ Szerzej o budowie nowego cmentarza żydowskiego i jego funkcjonowaniu w: Karski Kamil, Schwarż Aleksander: *Cmentarze żydowskie w Podgórzu. Zarys problematyki badań*, w niniejszym tomie.

⁸ Zbroja Barbara: „Miasto umarłych”. *Architektura Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie w latach 1868–1939*. Kraków 2005, s. 90.

⁹ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej cyt. ANK), sygn. 29/1410, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego (dalej cyt. ABM), *Nowy Cmentarz Żydowski, ul. Jerozolimska 14*, fasc. 330b, s. 4.

Ryc. 1. Fotografia płyty chodnikowej przed wejściem do Szarego Domu, fot. Kamil Karski, 2020

90

są w zupełności wykończone¹⁰. Budynek oddano do użytku w grudniu tego samego roku¹¹. W 1927 roku zabudowaniom cmentarnym został nadany oficjalny adres i liczba spisowa. W postanowieniu, oprócz budynków znanych z planów, wymieniona jest stajnia i remiza z poddaszem mieszkalnym, które znajdowały się przy nieczynnym jeszcze cmentarzu¹². Kontynuowane były również prace przy kanalizacji i podłączeniu instalacji sanitarnej do miejskiego wodociągu¹³. Faktyczne zakończenie prac nastąpiło dopiero w 1934 roku. Zdaje się na to wskazywać data (11 stycznia 1934 roku) wyryta w płycie chodnikowej umieszczonej przed wejściem (ryc. 1).

Najwcześniejsze źródła fotograficzne dotyczące budynku pochodzą dopiero z lat II wojny światowej. Najstarsze zdjęcie wykonano przed połową 1942 roku ze starego cmentarza w kierunku południowo-zachodnim. W kadrze znalazły się zabudowania nowego cmentarza, a w dalszej perspektywie domy przy ulicach Wielickiej i Dworcowej oraz zabudowania stacji kolejowej Płaszów (ryc. 2)¹⁴. Zdjęcie to pozwala potwierdzić, że budynek zrealizowano zgodnie z planem przedłożonym władzom miejskim. Wraz z rozpoczęciem budowy obozu, a następnie jego stopniowym powiększaniem, obóz pracy przymusowej

(niem. *Zwangsarbeitslager* – ZAL) Płaszów wchłaniał nowe tereny. Proces ten postępował szybko, gdyż już w połowie 1943 roku budynek znajdował się praktycznie w centrum obozu¹⁵, przy skrzyżowaniu Hauptstraße (obecna ulica Jerozolimska) z Bergstraße (obecna ulica Abrahama) i SS-Straße (obecna ulica Heltmana). Jako jeden z nielicznych znajdujących się na tym terenie obiektów dom został szybko przystosowany do nowych funkcji obozowych. Do przebudowy doszło na początku 1943 roku. W przestrzeniach mieszkań urządzono biura i administrację SS, zamurowano loggie istniejące od strony zachodniej. Adaptowano także poddasze przez dobudowanie lukarn (ryc. 3A). W piwnicach urządzono areszt – przygotowano pięć cel, w tym ciemnicę – bez dostępu światła (niem. *Dunkel-Zelle*) oraz tzw. stójki (zwane również bunkrami, niem. *Stehenbunker*)¹⁶. Więzienie rozpoczęło funkcjonowanie w połowie sierpnia 1943 roku¹⁷. Najpewniej już wówczas budynek nieoficjalnie nazywano Szarym Domem¹⁸. Były więzień obozu, Józef Bau, wspominał: „Oto graßenhaus [niem. lub jid., Szary Dom], ta kamienica została zbudowana przed wojną i była jednym z ważniejszych fragmentów obozu (...), a w piwnicy mieściło się więzienie – i to nie zwykłe więzienie, tylko prawdziwe podziemne kazamaty tortur. Był tutaj karcer, bardzo ciasny, podobny do szczelnie zamkniętej szafy i przystosowany tylko do stania. Był też karcer nadający się tylko do leżenia, tak, że wpychano człowieka głową do przodu. Specjalny stół do dupobicia, łańcuchy do wieszania (...), oprócz tych specjalności antyludzkich były tu cele wilgotne, ciemne i zamknięte na kilka spustów, z małą zasuwką w drzwiach do podania wody”¹⁹.

Bunkry były przeznaczone dla więźniów odbywających kary za przewinienia regulaminowe, takie jak kradzieże, handel, palenie papierosów w baraku lub na apelu. Powodem uwięzienia mogło być też autorstwo obozowych, wulgarnych przyśpiewek. „Za ułożenie (...) piosenki dostała Matylda Lieber z Krakowa 24 godzin bunkra bez jedzenia w pozycji stojącej” – relacjonowała Lieba Tiefenbrun²⁰. W zależności od rodzaju przewinienia okres odbywania kary mógł wynosić od 12 godzin do kilku dób²¹. Konsekwencje przebywania w ciasnej celi bez możliwości poruszania się były bardzo dotkliwe. Ciała więźniów drętwia-

¹⁰ *Budowa domu przedpogrzebowego*. „Nowy Dziennik” 1925, nr 131, z 14 czerwca, s. 8.

¹¹ *Nowy cmentarz gminy żydowskiej*. „Nowy Dziennik” 1925, nr 286, z 23 grudnia, s. 4; por. Zbroja Barbara: *Hala przedpogrzebowa cmentarza żydowskiego przy ul. Jerozolimskiej w Podgórzu*. „Rocznik Krakowski” 2003, t. 69, s. 174.

¹² ANK, sygn. 29/1410, ABM, Jerozolimska 14, fasc. 330b, s. 9.

¹³ Ibidem, s. 7.

¹⁴ Muzeum Krakowa (dalej cyt. MK), sygn. MHK-P-271/FEp/2.

¹⁵ Por. plan ZAL Płaszów z 26 lipca 1943 r.; AIPN, sygn. IPN GK 190/139, t. 29, mat. J.S., s. 68.

¹⁶ Obecnie zachowały się ślady strzępi murów wyłącznie sześciu stójek murowanych. Możliwe, że istniały także inne cele wykonane w formie drewnianych, ciasnych przepierzeń w pomieszczeniu w południowo-zachodnim narożniku piwnic. Szczegóły zagospodarowania piwnic budynku zostały nakreślone na powojennym planie, wykonanym dla Komisji Ścigania Zbrodni Niemieckich w Polsce; pomieszczenie to jest pozbawione dodatkowej numeracji

i opisu, w przeciwieństwie do innych cel; por. AIPN, sygn. IPN NTN 40, s. 21.

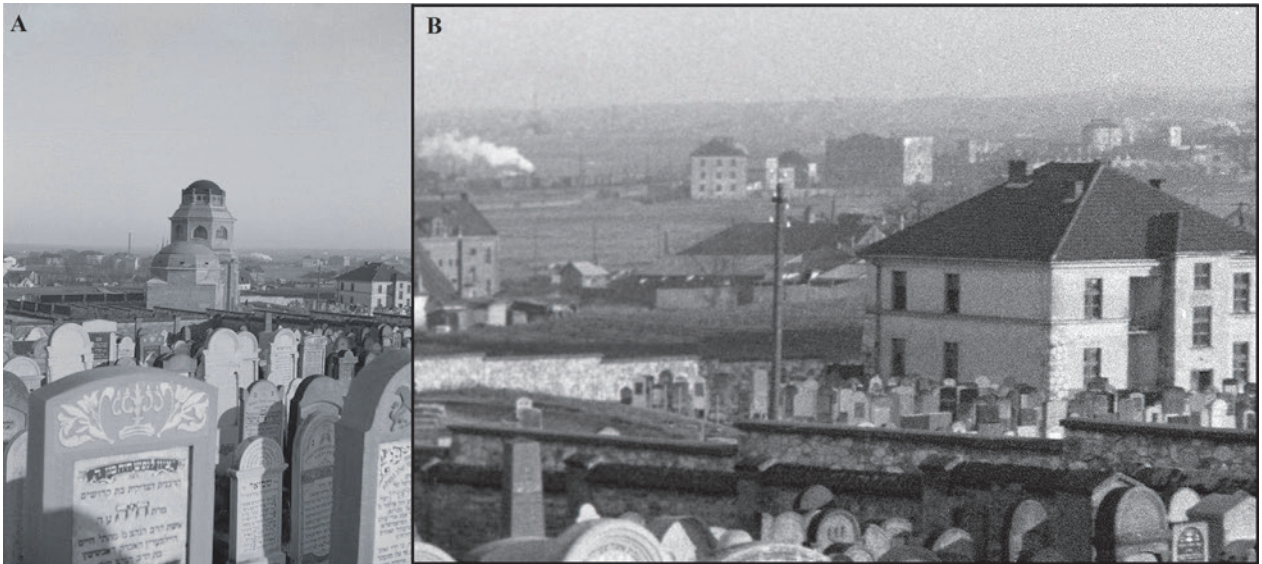
¹⁷ Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*. Warszawa–Kraków 2009, s. 169.

¹⁸ Możliwe, że nazwa ta powstała analogicznie do określenia Czerwony Dom, Czerwony Domek, używanego do nazwania budynku dawnego sanatorium dla dzieci zagrożonych gruźlicą Towarzystwa Ochrony Zdrowia, w którym od lutego 1943 r. czasowo rezydował Amon Göth; por. Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 47.

¹⁹ Bau Józef: *Czas zbeszczeszczenia. Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*. Kraków 2006, s. 134.

²⁰ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej cyt. AŻIH), sygn. 301/1182, relacja Lieby Tiefenbrun, s. 6.

²¹ Ibidem, sygn. 301/3404, relacja Szymona Pechnera, s. 2; *Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*. Oprac. Stanisław Kosiński, Tadeusz Cyprian, Mieczysław Siewierski. Warszawa–Łódź–Kraków 1947. Zeznanie Mieczysława Pempera, s. 68–69.

Ryc. 2. Widok na cmentarze żydowskie w Podgórzu: A – cała fotografia, B – wykadrowany fragment z widoczną elewacją zachodnią Szarego Domu (dodatkowo zmieniony balans bieli dla lepszej orientacji); w zbiorach MK, sygn. MHK-P-271/FEp/2

ły, szybko pojawiały się obrzęki, zwłaszcza przeciążonych nóg, uniemożliwiające sprawne poruszanie się i dotkliwy ból przez dłuższy okres po odbyciu kary. W pozostałych celach umieszczano przywożonych z zewnątrz więźniów policji bezpieczeństwa i obozowego oddziału politycznego, przeważnie ludzi oczekujących na egzekucję. Znany jest przypadek przywiezienia do obozu dziewięciu osób, w tym Marii Bobelówny z mężem Józefem Jedynakiem. Bobelówna wraz z matką prowadziła sklep przy ulicy Wielickiej, w którym pomimo zakazu sprzedawano żywność dla żydowskich więźniów. Rewizji w sklepie i mieszkaniu dokonał Amon Göth, który następnie przewiózł grupę ludzi do obozu, gdzie Jedynakowie przebywali do sierpnia 1944 roku²². Wyjątkowo przedstawiała się sytuacja rodziny Zygmunta Grünberga, którą czasowo przetrzymywano w celach Szarego Domu w roli „zakładników”. „Komendant okazał się bardziej perfidny niż wujcio [Zygmunt Grünberg] przypuszczał. Jemu nic nie zrobił, kazał natomiast zamknąć jako zakładniczkę ciocię i Ziutę [żonę i córkę Zygmunta Grünberga]. (...) Nie ma możliwości przesłania wiadomości do bunkra, w którym zamknięto ciocię i Ziutę, aby się trzymały” – wspominała Stella Müller-Madej²³. W opinii komendanta miało to przynieść wymierny efekt w postępach prac przy *Wachkaserne* (niem., koszary), których kierownikiem był Grünberg.

Spośród licznych fotografii terenu poobozowego wykonanych około połowy 1944 roku na kilku widoczny

jest Szary Dom. Na większości ukazana jest elewacja południowa²⁴ lub północna²⁵, wyłącznie w przypadku serii zdjęć uchwyconych z miejsca egzekucji na Cipowym Dołku i wieży wartowniczej w tym miejscu można zaobserwować w oddali elewację zachodnią budynku²⁶. Zdjęcia wykonano również wewnątrz²⁷. Wspomniane fotografie nie mają charakteru dokumentacyjnego. Zazwyczaj ukazują szersze plany, na niektórych budynek jest słabo widoczny. Z tego powodu trudno na ich podstawie wyciągać dodatkowe wnioski na temat cech Szarego Domu i zagospodarowania wokół obiektu. Praktycznie wyłącznie na fotografiach wykonanych znad kamieniołomu widoczny jest zachowany do dzisiaj niewielki murek, otaczający obejście budynku od strony północnej i zachodniej (por. ryc. 3A).

Po zlikwidowaniu obozu przez Niemców i zajęciu terenu przez Armię Czerwoną w styczniu 1945 roku Szary Dom nadal był eksploatowany w celach wojskowych. Najpewniej aż do jesieni budynek wykorzystywano jako wewnętrzny areszt. Świadczy o tym część datowanych inskrypcji. Formalnie, decyzją Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego w Krakowie, Kongregacja Wyznania Mojżeszowego w Krakowie odzyskała nieruchomość w czerwcu 1947 roku²⁸. Techniczny stan budynku był fatalny. Zabiegi naprawcze podjęto niemal od razu. Świadczą o tym m.in. fotografie pochodzące z około 1947 roku, na których widoczne są

²² AŻIH, sygn. 301/4030, relacja Wilhelma Kranza, s. 1.

²³ Müller-Madej Stella: *Oczami dziecka. Wspomnienia z dzieciństwa w getcie i obozach koncentracyjnych*. Kraków 1991, s. 65.

²⁴ AIPN, sygn. IPNKR-2-15-4-59; sygn. IPNKR-2-15-4-67; sygn. IPNKR-2-15-4-68.

²⁵ Ibidem, sygn. IPNKR-2-15-4-17; sygn. IPNKR-2-15-4-64; sygn. IPNKR-2-15-4-70.

²⁶ Ibidem, sygn. IPNKR-2-15-4-38–IPNKR-2-15-4-40; sygn. IPNKR-2-15-4-42.

²⁷ Ibidem, sygn. IPNKR-2-15-4-63.

²⁸ ANK, sygn. 29/1431/408, Archiwum Urzędu Miasta Krakowa, Wydział do Spraw Wyznań (dalej cyt. WdSW), s. 253.

²⁹ United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie (dalej cyt. USHMM), sygn. 82348, na fotografii widoczna jest data – listopad 1947 r.; Muzeum Bojowników Getta (dalej cyt. GFH), sygn. 11910. Możliwe, że zdjęcia przedstawiają przebudowę przeprowadzoną dopiero w latach pięćdziesiątych XX w., po zatwierdzeniu planów adaptacji Szarego domu na mieszkania, lub wcześniejszy doraźny remont; w tle widoczne są pozostałości krokwi dachowych budynku *Wachkaserne*.

Ryc. 3. Zestawienie fotografii archiwalnych, wykonanych z kierunku północnym: A – druga połowa 1944 r.; w zbiorach IPN, sygn. IPNKR-2-15-4-67 (fragment); B – lata sześćdziesiąte XX w.; w zbiorach Jana Rzeźnika; C – 2019 r., fot. Katarzyna Bednarczyk

prace przy dachu budynku²⁹. Szacowany koszt remontu przerósł jednak zdolności finansowe Kongregacji, stąd decyzja o wynajęciu budynku Centrali Zbytu Kolejowego, która w zamian za remont i czynsz miała urządzić w budynku mieszkanie³⁰. Plany remontu wykonano dopiero w 1949 roku. Uzupełnioną dokumentację przedłożono rok później. Zakładała ona adaptację Szarego Domu na kilka mniej-

szych mieszkań wraz z dostosowaniem piwnic do potrzeb nowych lokatorów. Pierwotny projekt nie wprowadzał żadnych widocznych zmian z zewnątrz budynku. Jednak w wyniku wprowadzonych korekt od strony elewacji wejściowej przewidziano wstawienie pełnowymiarowych okien w miejscu, gdzie znajdowały się niewielkie okienka, umieszczone na ścianie powstałej wskutek zamurowania loggii. Na ryzalicie wykonano również balkony z wyjściami bezpośrednio z klatki schodowej³¹. Moment zakończenia remontu budynku jest trudny do ustalenia, podobnie jak dokładna chronologia niektórych zdjęć³². Z pewnością wykonane zostały już po 1950 roku (data projektu), a przed rokiem 1963 (ryc. 3B), kiedy zdjęcia dokumentacyjne terenu obozu, w tym Szarego Domu, wykonywał Daniel Zawadzki³³.

Kolejne lata istnienia budynku wiążą się z jego przeznaczeniem na cele mieszkalne. Podejmowane prace remontowe polegały na dostosowaniu budynku do bieżących potrzeb bytowych mieszkańców i były związane z m.in. wydzieleniem łazienek i toalet w obrębie mieszkań, aranżacją pomieszczeń, wymianą stolarki okiennej i drzwiowej. W tym miejscu należy odnotować też poważniejsze przekształcenia – likwidację pieców kaflowych, zmianę pokrycia połaci dachowych z bitumu na blachę (z ułożeniem na rąbek stojący) oraz zabudowanie loggii na niższym piętrze (ryc. 3C). Ostatnią dostrzegalną zmianą była likwidacja balkonów od strony zachodniej, co nastąpiło około 2008 roku³⁴.

W lokalnej prasie budynek był odnotowywany sporadycznie. Rozgłos wokół nieruchomości przyniosła dopiero realizacja filmu *Lista Schindlera*³⁵. Jej następstwem jest częsta pomyłka (również w opisach archiwaliów w zagranicznych muzeach) wskazująca Szary Dom jako willę komendanta obozu. Wojenna historia miejsca jest również nie bez znaczenia dla ukształtowanego mitu, jakoby budynek miał być przeklęty i nawiedzony³⁶.

Ostatni lokatorzy opuścili Szary Dom jesienią 2017 roku.

Badania architektoniczne, archeologiczne i konserwatorskie

W 2017 roku na zlecenie Zarządu Inwestycji Miejskich w Krakowie w porozumieniu z Muzeum Historycznym Miasta Krakowa zrealizowano projekt badań architektonicznych i konserwatorskich Szarego Domu. W 2018 roku Muzeum przeprowadziło niewielkie prace sondażowe przy budynku, które miały na celu weryfikację ustaleń historyków poczynionych w toku wcześniejszych prac. Szary Dom stanowi obiekt jednofazowy z trzema etapami funkcjonowania, wyróżnionymi i precyzyjnie datowanymi na podstawie badań historycznych. Są to kolejno: etap 1 (1923–1943), etap 2 (1943–1949), etap 3 (po 1949 roku)³⁷, podczas którym budynek podlegał różnym zmianom (ryc. 4).

Wstępne rozpoznanie obiektu i dostępnych źródeł pozwoliło na ustalenie, że w całym budynku zachował się czytelny układ oryginalnych pomieszczeń, zgodnych z projektem wykonanym przez Adolfa Siódma. W efekcie możliwe było ograniczenie zakresu badań inwazyjnych (odkrywek) do minimum.

³⁰ ANK, sygn. 29/1431/408, WdSW, s. 253.

³¹ Ibidem, sygn. 29/1410, ABM, *Jerozolimska 14*, fasc. 330b, s. 17.

³² Archiwum Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Jad wa-Szem (dalej cyt. YV), sygn. 16AO2; sygn. 16AO3.

³³ AŻIH, sygn. III-2422; sygn. III-2423.

³⁴ Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz...*, s. 232–233.

³⁵ *Lista Schindlera*, reż. Steven Spielberg, 1993.

³⁶ *Są domy, w których ludzie nie powinni mieszkać*. „Gazeta Krakowska” 2002, nr 279, z 30 listopada, s. 8–9.

³⁷ Kosowski Andrzej, Kołodziejska-Zarych Agnieszka: „Muzeum Miejsce...”, s. 11–14.

Elementy konstrukcyjne i wnętrza budynku zachowały się częściowo. Niezmieniona została metaloplastyka – barierka jednej z loggii, balustrada w klatce schodowej i okratowanie okien piwnicznych (część). W niektórych pomieszczeniach zidentyfikowano stolarkę okienną noszącą cechy charakterystyczne dla okresu przebudowy obiektu w 1943 roku. Dzięki odkrywkom możliwe było również odsłonięcie fragmentów oryginalnej, drewnianej podłogi, pokrytej lakierem barwy czerwono-brązowej³⁸. Na szkarpach w narożnikach wschodnich zachowały się ślady murów cmentarnych, widoczne w postaci niedbale załatanej łąty w miejscu przewiązania muru ze szkarpą (od strony południowej) oraz w postaci słupa furtki wraz z zachowanymi częściami zawiasu (od strony północnej). Podczas przygotowania zewnętrznych odkrywek fundamentowych w narożniku północno-wschodnim zaobserwowano oryginalny poziom obejścia wokół budynku, utwardzony drobnym tłucznem wapiennym. Jego kontynuację udało się uchwycić podczas sondażu archeologicznych przeprowadzonych w 2018 roku. Z kolei przy narożniku południowo-wschodnim odkryto wkopy instalacyjne, niewidoczny w tym miejscu, powojenny chodnik (udokumentowany na zdjęciach z 1963 roku) oraz fundament cmentarnego muru, wykonany z kamieni obłanych wapienną zaprawą. Elementami, które poddano dodatkowej identyfikacji, są podziemne konstrukcje betonowe, pełniące najprawdopodobniej funkcję zbiorników wybieralnych na nieczystości bytowe. Są one oznaczone na planach przebudowy budynku z lat 1949–1950, choć najpewniej powstały przed wojną i już po 1927 roku nie pełniły swojej funkcji³⁹. Obecnie widoczna jest korona muru zbiornika – nieco na południe od budynku. Szambo po stronie zachodniej nie było widoczne ponad poziomem gruntu, w toku prac ustalono, że zostało ono częściowo usunięte, a w sondażu odkryto wyłącznie jego pozostałości.

Drugi etap funkcjonowania budynku łączy się z jego wojenną przebudową i adaptacją na potrzeby administracji obozowej. W dawnych mieszkaniach urządzono biura, zlikwidowano loggie, zmianie ulega funkcja poddasza, które dodatkowo doświetlono, dodając lukarny (jedną od wschodu, podwójną od południa i dwie od północy), piwnice przygotowano do pełnienia funkcji więziennych i karceru. Obecnie ślady stójek zachowane są jedynie w formie strzępi muru. Na tej podstawie możliwa jest lokalizacja sześciu bunkrów.

Etap trzeci łączy się z niewielką przebudową budynku, polegającą głównie na przemurowaniu przejść i wydzieleniu nowych wejść do pokoi. Mieszkania były przeważnie jednoizbowe. W przestrzeniach wspólnych piwnic urządzono kuchnię z dużym piecem i łaznię (zachowane są pozostałości pieca, kratka odpływowa i przestrzeń z natryskami). W niektórych pomieszczeniach piwnic przetrwały także drewniane ścianki działowe, które wzniesiono w celu wydzielenia komórek lokatorskich. W późniejszym czasie zlikwidowano piece kaflowe w pomieszczeniach mieszkalnych. Niektóre z rozbiórkowych kafli składowane w piwnicach budynku mogą pochodzić z tego okresu.

Konkluzje wynikające z przeprowadzonych badań konserwatorskich nie napawają optymizmem. Stan technicz-

ny budynku jest daleki od dobrego. Wskazać tu należy co najmniej kilka problemów. Najważniejszym z nich jest konieczność wykonania izolacji przeciwwodnej budynku z uwagi na wysoko położone lustro swobodne wody w rejonie Szarego Domu. Dodatkowym czynnikiem negatywnym jest położenie obiektu w niecce, do której spływają wody opadowe z okolicznych wzgórz. Wskazano na silne zawilgocenie, zasolenie i zagrzybienie ścian w całym obiekcie. Ograniczone są również możliwości zachowania stropów – na poddaszu zanotowano awarię polegającą na częściowym oberwaniu się podłogi i belek. Wreszcie wyzwaniem może okazać się zachowanie tynków wewnętrznych porażonych grzybem, zwłaszcza że zaprawy tynkarskie użyte zarówno wewnątrz, jak i z zewnątrz budynku cechowała duża domieszka piasku, powodująca obecnie okruszanie się zaprawy i jej stopniową degradację.

Inwentaryzacja napisów, rysunków i inskrypcji

Podczas badań konserwatorskich wskazano na obecność licznych napisów, rysunków i inskrypcji w obrębie piwnic Szarego Domu. Ujawnione obiekty wydatowano na lata 1943–1945 oraz określono potrzebę przeprowadzenia dalszych szczegółowych prac inwentaryzacyjnych. Oznaczono wówczas jedynie dwa pomieszczenia w południowo-wschodniej części piwnic, gdzie zidentyfikowano omawiane ślady. W związku z ciągłym użytkowaniem pomieszczeń dawnych cel w latach 1950–2017 oraz złym stanem technicznym budynku (duże zawilgocenie i zagrzybienie, liczne odspojenia, łuszczenie, okruszanie się tynków)⁴⁰ wskazano także na wysokie prawdopodobieństwo uszkodzenia lub zatarcia pozostałości napisów, stąd potrzeba przeprowadzenia szczegółowej inwentaryzacji była pilna. Jej celem było uzyskanie informacji o wszystkich możliwych pozostałościach związanych z aktywnością osób więzionych w Szarym Domu. Wiązało się to z wykonaniem wiernej dokumentacji 3D stanu zastanego, która mogłaby następnie być wykorzystana do planowania koniecznych zabiegów konserwatorskich oraz utworzenia cyfrowej reprezentacji, możliwej do publikowania i udostępniania bez konieczności fizycznej obecności odbiorcy wewnątrz budynku⁴¹.

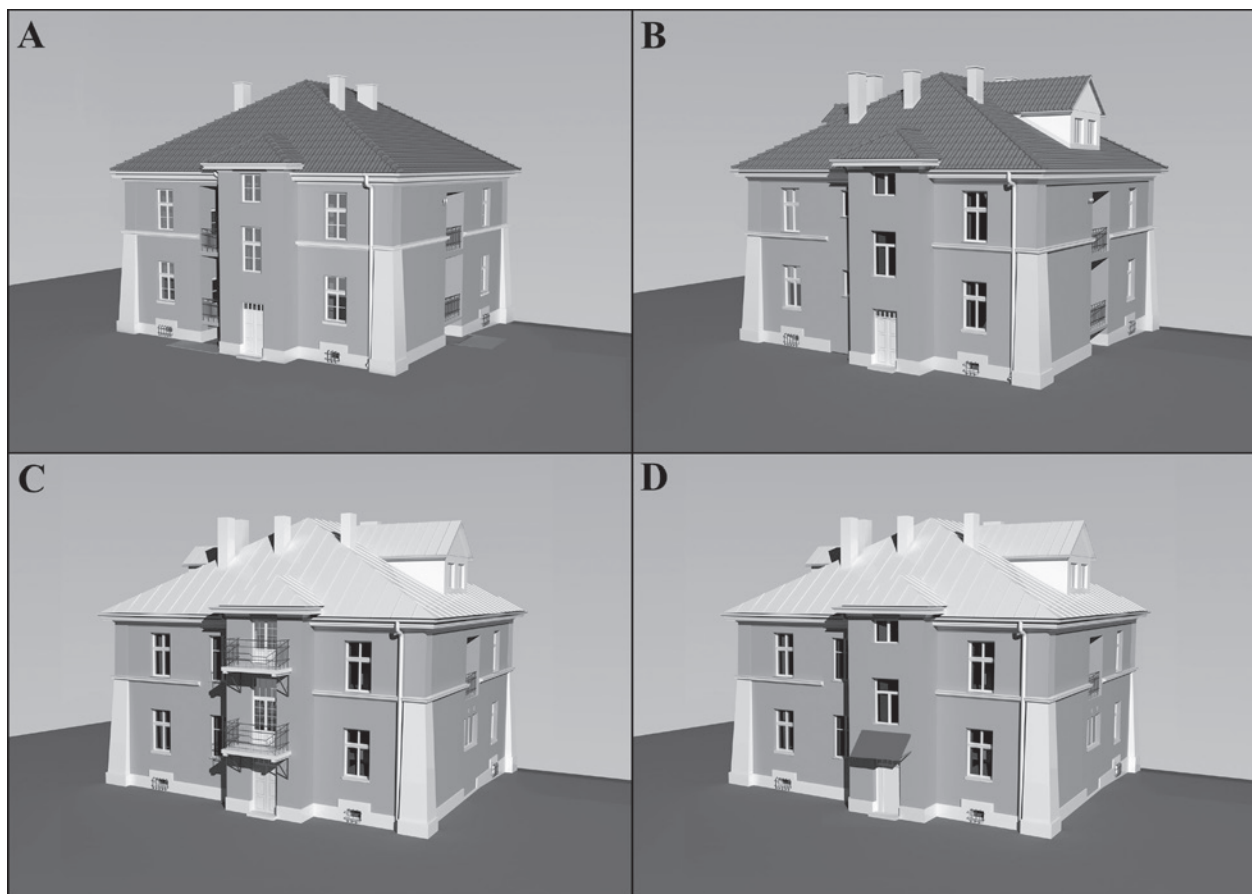
Inwentaryzacja objęła dokumentację tradycyjną (pomiar, opisy, przerysy, fotografie) oraz cyfrową, wykonaną w technikach RTI i skanowania 3D. Wybór poszczególnych urządzeń i technik był warunkowany ich możliwościami technicznymi oraz specyfiką omawianych obiektów. Pomieszczenia z inskrypcjami i pozostałe przestrzenie piwnic zostały udokumentowane przy użyciu skanera laserowo-optycznego firmy FARO, model Focus S 150 z laserowym pomiarem odległości oraz po-

³⁸ Ibidem, s. 42.

³⁹ Ibidem, s. 12.

⁴⁰ Por. wcześniejsze uwagi.

⁴¹ Por. Bunsch Eryk, Sitnik Robert: *Proces digitalizacji 3D od założeń do dokumentacji cyfrowej*. „Muzealnictwo” 2011, nr 52, s. 48–49.

Ryc. 4. Wizualizacja 3D modelu bryłowego Szarego Domu z podziałem na etapy funkcjonowania: A – około połowy 1942 r. (przed budową KL Płaszów), B – około połowy 1944 r. (jako budynek administracyjny i karcer KL Płaszów), C – około 2005 r. (jako budynek z mieszkaniami lokatorskimi) oraz D – obecnie (2020 r.); oprac. Robert Kulig

zyskaniem obrazu w trybie szerokiego zakresu dynamicznego (HDR) przy minimum trzykrotnej zmianie parametrów ekspozycji (EV; ryc. 5). Urządzenie wykorzystuje pomiar metodą czasu przelotu wiązki (ang. *time of flight* – ToF). Laser emituje krótkie impulsy światła, które rozpraszają się na badanej powierzchni. Część światła odbitego powraca do detektora. Przy znajomości prędkości światła oraz czasu od emisji impulsu do rejestracji zwrotnej możliwe jest określenie odległości pomiędzy detektorem a badaną powierzchnią⁴². Na tak zmierzony punkt z przestrzennymi współrzędnymi kartezjańskimi nakładany jest kolor, będący wypadkową z wykonanych obrazów HDR. Wszystkie skany 3D zostały wykonane w panoramie 360 stopni (poziom) i kącie pionowym od -66 do 90 stopni, przy rozdzielczości do 165 Mpix w kolorze. Wstępna analiza zebranego materiału potwierdziła zalety i wady urządzeń skonstruowanych według pomiaru ToF. Pomiar jest stosunkowo szybki i automatyczny oraz może odbyć się bez konieczności bezpośredniej obecności operatora (możliwość zdalnego sterowania przez aplikację). Jednak wobec głównego celu inwentaryzacji, powstała w ten sposób dokumentacja jest niewystarczająca z uwagi na dokładność i rozdzielczość powstałego obrazu 3D – inskrypcje na ścianach są widoczne jedynie pobieżnie

(głębokość rytów to około 1,2 mm), podobnie jak napisy – odwzorowanie kolorystyczne ogółu pomieszczeń jest poprawne, jednak nie pozwala na jednoznaczną identyfikację kształtu i formy poszczególnych napisów.

Jako metodę uzupełniającą dokumentację pojedynczych inskrypcji i napisów wykonano skan 3D z zastosowaniem skanera optycznego ze światłem strukturalnym firmy Shining 3D, model EinscanPro z kamerą przechwytyjącą obraz w jakości HD wraz z teksturami. Skaner wykorzystuje rzutowanie obrazów z uprzednio zdefiniowanymi rastrami (kodami Graya) oraz analizę ich deformacji na powierzchni oświetlonego w ten sposób obiektu. Prócz akwizycji chmury punktów obliczonych na podstawie analizy rastra urządzenie przechwytywa barwny obraz fotografowanej powierzchni. Algorytmy oprogramowania przyporządkowują kolor do każdego punktu, któremu wcześniej zostały przypisane lokalne współrzędne x , y , z i w ten sposób powstaje barwna reprezentacja 3D obiektu w postaci chmury punktów. O wyborze tego urządzenia do wykonania szczegółowej inwentaryzacji napisów i inskrypcji zdecydowały rozdzielczość (0,2–2 mm) i dokładność (0,05–0,1 mm). W tym wypadku wyniki i dokładność pomiaru są wystarczające. Przechwycony obraz 3D umożliwia precyzyjny pomiar skanowanych obiektów oraz możliwość późniejszej obróbki na wypadek potrzeby wykonania kopii skanowanych obiektów w technice druku 3D. Podjęto również

⁴² Por. eidem: *Kryteria doboru techniki 3D do dokumentacji obiektów dziedzictwa kulturowego*. Warszawa 2014, s. 17.

Ryc. 5. Dokumentacja piwnic Szarego Domu przy użyciu skanera laserowo-optycznego w 2018 r., fot. Kamil Karski

próbę wykonania skanu większej części ściany zawierającej inskrypcje i napisy. Nie powiodła się ona ze względu na charakter skanowanej powierzchni – duża, płaska połać wymagałaby dodatkowych markerów, jak również rozmiar przechwytywanego obrazu przekraczał możliwości techniczne posiadanego sprzętu używanego do składowania pozyskanych na miejscu danych⁴³.

Prócz skanowania 3D płaskie rysunki i napisy oraz inskrypcje zdigitalizowano i zwektoryzowano metodą binaryzacji nieskompresowanych obrazów w formacie TIFF. Obrazy pozyskano w stałych warunkach oświetleniowych z użyciem lamp z dyfuzorami. Następnie poddano obróbce (binaryzacji i wektoryzacji) w programie Fiji (ryc. 6). Uzyskany w ten sposób wektorowy rysunek nałożono na rzuty ścian pomieszczenia wykonane na podstawie skanów 3D. Rzutowanie elementów trójwymiarowych (inskrpcji) na płaszczyznę rzutni wykonano metodą Monge'a.

Ostatnią zastosowaną metodą dokumentacji jest obrazowanie z przekształceniem odbicia (ang. *reflectance transformation imaging* – RTI). Jest to metoda wykorzystująca pakiet zdjęć cyfrowych wykonanych nieruchomym aparatem fotograficznym ze stałymi parametrami ekspozycji i ostrości, ale przy różnych ustawieniach oświetlenia dokumentowanego obiektu / powierzchni. Dzięki agregacji wykonanych zdjęć możliwe jest utworzenie pliku wynikowego, umożliwiającego manipulację warunkami oświetlenia. Taka dokumentacja daje możliwość obserwacji powierzchni, jej defektów i odkształceń. Wobec charakterystyki opisanej wyżej metody, jest ona właściwa do inwentaryzacji niewielkich obiektów trójwymiarowych,

wykonanych w płaskich powierzchniach, jak np. przedmiotowych inskrypcji.

W efekcie udokumentowano 47 obiektów zlokalizowanych w dwóch pomieszczeniach (por. aneks). Wyróżniono w nich następujące grupy: inskrypcje (ryte w tynku: 13; 27,7 proc.), napisy (nanoszone ołówkiem lub czarną kredką: 22; 46,8 proc.; niebieską kredką: 3; 6,4 proc.) i rysunki (nanoszone ołówkiem lub czarną kredką: 9; 19,1 proc.). Najwięcej (25) zidentyfikowano na ścianie wschodniej pomieszczenia oznaczonego na planie inwentaryzacyjnym numerem -1.9 (ryc. 7). Jedyne trzy znajdują się w pomieszczeniu -1.8. Stan zachowania poszczególnych obiektów jest różny w zależności od położenia w obrębie ściany. Wiąże się z tym szereg problemów konserwatorskich, które muszą zostać rozwiązane. Same napisy i inskrypcje mogły być niszczone podczas użytkowania piwnic po 1950 roku. Pośrednio świadczą o tym miejsca, w których zachowały się najlepiej – w pomieszczeniu -1.9 jest to ściana pomiędzy drzwiami i oknem, gdzie możliwość składowania rzeczy była ograniczona ze względu na układ pomieszczenia. Zdecydowana większość napisów i inskrypcji zachowała się w środkowej części ściany, mniej więcej na wysokości wzroku. Napisy znajdujące się poniżej lub w partiach bliżej narożników często są zatarte i niemożliwe do pełnego odczytania (m.in. poz. 18, 24). Prawdopodobnie w tych miejscach (o czym świadczą zachowane ślady na posadzkach i ścia-

⁴³ Planowane jest ponowne wykonanie dokumentacji przy użyciu tego skanera.

96

Ryc. 6. Pomieszczenie -1.9, ściana 1 (północna) – wizualizacja skanowania 3D przy użyciu skanera laserowo-optycznego firmy FARO, model Focus S 150, z laserowym pomiarem odległości oraz pozyskaniem obrazu w trybie szerokiego zakresu dynamicznego (HDR) wraz z naniesionymi przerysami inskrypcji, napisów i rysunków; oprac. Robert Kulig

nach) składowane były materiały sypane, dodatkowo wybarwiające ścianę i w ten sposób zacierające napisy i rysunki. Na pozostałych ścianach większość napisów zlokalizowana jest powyżej wysokości około 150–160 cm od poziomu współczesnej podłogi. Nie bez znaczenia są również ślady działalności powojennych lokatorów Szarego Domu, którzy użytkowali wymienione pomieszczenia oraz przystosowywali je do własnych potrzeb, skutkiem czego są odspojenia, ślady po otworach montażowych itp. Kolejnymi zmiennymi wpływającymi na niekorzystny stan zachowania piwnic są m.in. silne zawilgocenie wynikające z braku izolacji ścian i posadzek oraz wiążące się z tym zjawisko kapilarnego podciągania wody i w konsekwencji uszkodzenia tynku. Dlatego też należy mieć na uwadze, że zidentyfikowane napisy czy inskrypcje nie stanowią wszystkich oryginalnych śladów obecności osób więzionych w Szarym Domu⁴⁴.

W większości charakterystyka badanych obiektów pozwala na umiejscowienie chronologii ich powstania pomiędzy 1943 a 1945 rokiem, a niektórych nawet bardziej precyzyjnie. Czas wykonania dwóch – napisu i rysunku – jest niepewny (poz. 46, 47). Wydaje się, że mogły zostać wykonane po 1945 roku. Daty zanotowano w 15 przypadkach, gdzie czytelny był dzień i miesiąc (poz. 2, 12, 17, 18), miesiąc i rok (poz. 14, 34), rok (poz. 32) lub kompletna data (poz. 4, 7, 15, 30, 31, 36, 38, 40). Niestety niekiedy pełne odczytanie dat nie jest możliwe, mimo zachowanych śladów całościowego zapisu. Wszystkie napisy z wyjątkiem jednego (poz. 4) po-

wały w 1945 roku, w większości w lipcu i sierpniu. Należy zatem przypisać ich wykonanie osobom uwięzionym przez Armię Czerwoną, która zajęła teren byłego obozu w styczniu 1945 roku. Autorstwo napisów i inskrypcji jest również możliwe do ustalenia, przynajmniej częściowego. W inwentaryzowanym zbiorze wszystkie teksty zapisane są cyrylicą, żaden z autorów nie posłużył się alfabetem łacińskim lub hebrajskim. Kolejną wskazówką jest również treść samych napisów i inskrypcji – o ile występuje w nich powód, wskazuje on na samowolne działanie jako przyczynę odbywania kary (poz. 11, 36?). Często jednak treść ogranicza się do imienia lub nazwiska względnie, co ciekawsze, funkcji. Aż w 20 przypadkach możliwe jest wskazanie personaliów, możliwych do identyfikacji choćby częściowo. Zdecydowanie najwyraźniej rysują się nazwiska utrwalone w inskrypcjach – ПАТЕЕВ (Patieew, poz. 4), БАБИЯ (Babia, poz. 4), МИША ШЕВЛАКОВ (Misza Szewłakow, poz. 8), Кірюшкін Гр(и)гориі (Grigorij Kiriuszkin, poz. 13), Аксоров (Aksorow, poz. 20), ЖУРАВЛЕ (Żurawlew?, poz. 21), ИВАН (Iwan, poz. 22), БНБИН (Bibin, poz. 45), słabiej natomiast widoczne są te nanoszone kredką lub ołówkiem. Spośród tej grupy uwagę zwracają napisy powtarzających się autorów – ПОКЛУТАР / ПОКЛИТАР (Poklutar / Poklitar, poz. 3, 7) i КМЕТ (Kmet, poz. 1, 10). Ponadto przy drugim wspomnianym nazwisku pojawia się funkcja wachmana, podobnie jak oberwachmana przy częściowo czytelnym nazwisku ОНИЩЕ (...) (Onisze..., poz. 14). W drugim przypadku przy zapisie pojawia się również data – 11 czerwca 1945 roku. Wydaje się prawdopodobne, że w przypadku wspomnianych napisów (poz. 1, 10) mogły one powstać przed 1945 rokiem. Odnosnie do oberwachmana, którego nazwisko nie jest w pełni nieczytelne, można uznać za prawdopodobne jego złapanie i uwięzienie już w 1945 roku.

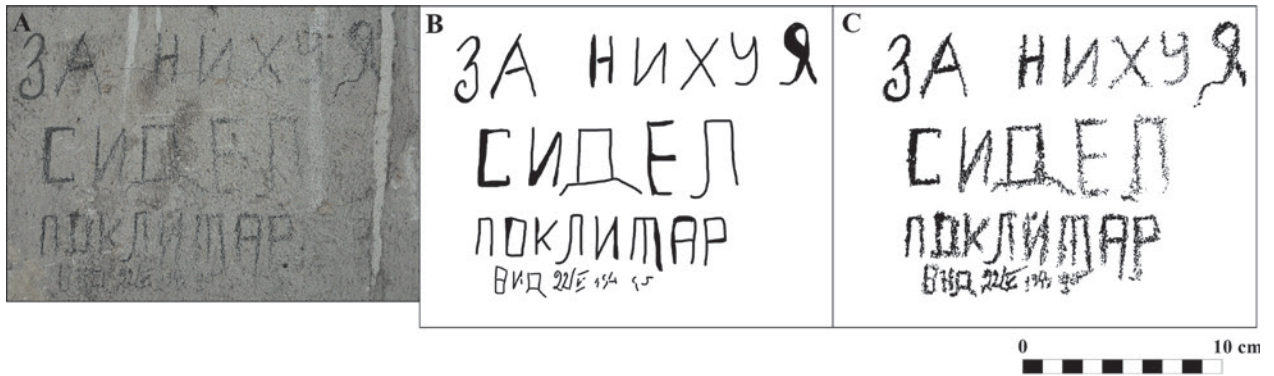
Ostatnią omawianą grupę stanowią rysunki. Charakteryzują się one dużą różnorodnością. Część z nich jest trudna do precyzyjnej identyfikacji (poz. 29, 37, 41, 47). Uwagę zwracają trzy przedstawienia antropomorficzne – przedstawienie twarzy ukazanej z lewego profilu (poz. 1), portret kobiety również w lewym profilu (poz. 19) oraz rysunek mężczyzny *en face* z wyraźnie zaznaczonymi ramionami, w ubraniu z pagonami i nieproporcjonalnie małą głową (poz. 23). Rysunki są bardzo schematyczne i praktycznie poza portretem kobiety pozbawione cech indywidualnych. Równie pobieżne jest opracowanie dwóch kolejnych – schematycznego bukietu kwiatów (poz. 16) oraz butelki ze szklanką (poz. 33).

Szczegółowa dokumentacja wykonana podczas inwentaryzacji posłuży do przygotowania programu prac konserwatorskich, niezbędnych do zabezpieczenia wrażliwej struktury tynków i zachowanych na niej śladów inskrypcji, napisów i rysunków.

Szary Dom – część miejsca pamięci

Rola Szarego Domu jest niezwykle ważna dla zrozumienia historii KL Płaszów i Krakowa. Budynek był świadkiem wielu wydarzeń, które zostały w nim fizycznie utrwalone. Dotyczy to zarówno faktów historycznych – uchwytanych śladów czasów przedwojennych (powstanie, pozostałości

⁴⁴ Analogiczna problematyka ochrony i zachowania napisów i inskrypcji wewnątrz piwnic zamienionych na cele miała miejsce w przypadku Domu Śląskiego (siedziby Gestapo) przy ul. Pomorskiej 2; por. Salwiński Jacek: *Dom Śląski w Krakowie. Geneza – historia – teraźniejszość*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2004, z. 22, s. 152–153, 161.

Ryc. 7. Porównanie dokumentacji napisów na podstawie inskrypcji oznaczonej jako poz. 7: A – fotografia, B – przerys z natury, C – binaryzacja cyfrowa; oprac. Kamil Karski, Robert Kulig

strzępi cmentarnego muru), wojennych (przebudowa wewnątrz budynku, pozostałości po celach, napisy na ścianach piwnic), współczesnych (adaptacja na mieszkania, dążenie do powstania wystawy w budynku). Jak to ujęto w studium konserwatorskim terenów byłego obozu, czyni to budynek w naturalny sposób predestynowanym do pełnienia funkcji muzealnych⁴⁵. Początkowo tak się jednak nie stało. Na etapie projektu koncepcyjnego i przygotowania projektu budowlanego w ramach konkursu w latach 2006–2009 Szary Dom nie został uwzględniony jako obiekt wchodzący w skład miejsca pamięci. Stało się tak dopiero podczas prac nad scenariuszem wystawy opracowywanym przez Muzeum Krakowa od 2016 roku.

Ekspozycja w Szarym Domu jest dedykowana przede wszystkim odbiorcy indywidualnemu. Została zaplanowana na dwóch poziomach – w piwnicach i na parterze. Na piętrze znajdują się natomiast miejsce do własnej pracy z archiwami oraz sala kontemplacji.

Historia płaszowskiego obozu na pierwszym z dwóch poziomów zostanie opowiedziana głosami świadków – więźniów składających relacje po wojnie. Większość ekspozycji będzie poświęcona ofiarom obozu, których przeżycia zostaną zaprezentowane na tle ogólnej historii obozu. Część wystawy zawierająca informacje na temat załogi KL Płaszów znajdować się będzie w piwnicach Szarego Domu – przestrzeni, gdzie mieścił się obozowy karcer, naznaczony skrajnymi uczuciami, lękiem i bólem. Oprócz emocji i historii ofiar kluczowa w tym wypadku jest przestrzeń będąca rzeczywistym, dostrzegalnym śladem przeszłości. W skład planowanej wystawy wchodzić będzie również ekspozycja inskrypcji, napisów i rysunków jako autentycznych świadectw wydarzeń w czasie II wojny światowej oraz przede wszystkim powojennej historii Szarego Domu⁴⁶. Dokumentacja zachowanych śladów, a w konsekwencji konserwacja i ochrona są celem przeprowadzonych badań, w tym inwentaryzacyjnych, z uwzględnieniem wyżej opisanych technik, mających skutkować zachowaniem dla przyszłych pokoleń oryginalnych śladów historii tego miejsca.

W przypadku Szarego Domu autentyzm obiektu tworzą trzy płaszczyzny: przedwojenna, wojenna i powojenna. Wszystkie zostaną opowiedziane razem, by uzyskać pełny obraz – zarówno historyczny, jak i socjologiczny – świad-

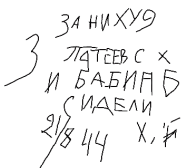
czący także o rozumieniu powinności pamięci w różnych okresach historii i wobec odmiennych uwarunkowań.

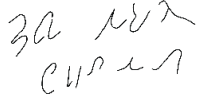
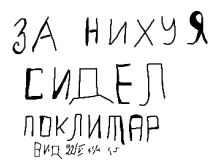
Przyjęcie takich założeń jest związane z planowaniem i aranżacją wystawy. Jako jedyny zachowany budynek znajdujący się w obszarze przyszłego upamiętnienia byłego KL Płaszów posiada szczególną wartość materialnego świadka, łączącego w sobie historię przedwojenną, okres istnienia obozu oraz czas po 1945 roku. Niewątpliwie Szary Dom, podobnie jak i zachowany teren po KL Płaszów, jest elementem dziedzictwa trudnego, ale zarazem uniwersalnego. Łączy się ono z materią doświadczania bolesnej przeszłości – czasów wojny. Pamięć ta, częściowo zatarta, wymaga pielęgnacji. Autentyzm miejsca pozwalający na dostrzeżenie procesu historycznego w kategoriach jego materialnych pozostałości wymaga bezwzględnej ochrony. Zabezpieczenie tak ważnego budynku jak Szary Dom, oprócz opieki nad samym zabytkiem może przynieść dodatkowe korzyści w postaci zwiększonego zainteresowania historią Krakowa i czasem wojny. Jest również potwierdzeniem dbałości i szacunku wobec historii miejsca oraz ofiar i byłych więźniów KL Płaszów.

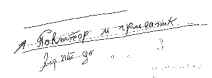
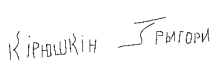
⁴⁵ Żółciak Jarosław, Kotarba Ryszard, Gawroński Stefan, Żółciak Katarzyna: „Aktualizacja »Studium historyczno-konserwatorskiego terenu byłego obozu koncentracyjnego Płaszów«”. Kraków 2006, mps.

⁴⁶ *Miejsce Pamięci KL Płaszów. Raport za okres 2018–2019 (= Memorial Site KL Płaszów: report for the period 2018–2019)*. Oprac. Marta Śmietana, Monika Bednarek, Kamil Karski. Kraków 2019, s. 24–27.

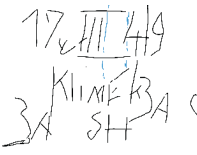
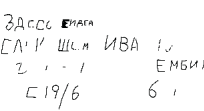
Aneks. Wyniki badań dokumentacyjnych w piwnicach aresztu w Szarym Domu

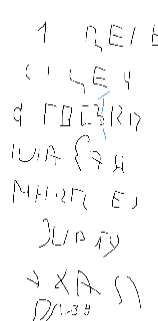
Lp.	Lokalizacja	Podłoże i stan	Technika	Opis, wymiary (cm)	Rysunek (interpretacja)	Zapis	Tłumaczenie	Chro- nologia
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Pomiesz- czenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, bar- wy jasnoszarej, szarożółtej; rysunek słabo widoczny, delikatnie zamazany.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Rysunek: przedstawienie twarzy ujętej z lewego profilu; głowa lekko pochylona, wydatny nos, zmarszczone brwi; detale ujęte schematycznie. Przybliżone wymiary: 4 × 6		nd.	nd.	1943– 1945
2.	Pomiesz- czenie -1.9, ściana 1	Tynk w sta- nie dobrym, widoczny duży naciek barwy rdzawej; napis dobrze wi- doczny.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Napis w dwóch liniach: w pierw- szej zawierający stopień (funkcję) oraz przypuszczalnie nazwisko. Pierwszy człon zarysowany de- likatniej, nazwisko pogrubione, najpewniej poprawiane kilka- krotnie w trakcie zapisu, wyraż- nie większe od funkcji; w drugiej linii widoczna prawdopodobna data dzienna, czytelna tylko część słowna; część cyfrowa moż- liwa do odczytu jedynie części- wo. Zapis literami drukowanymi i pisanymi. Uwagi: por. poz. 10. Przybliżone wymiary: 15 × 5		ГВАХМАН КМЕТ ВИД 14 (VIII?) до 25	WACH- MAN КМЕТ	14–25 (VIII?) 1943– 1945
3.	Pomiesz- czenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, napis dobrze wi- doczny.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Napis w jednej linii, uniesiony do łuku w górę w kierunku pisa- nia, najprawdopodobniej nazwi- sko (?). Widoczne ślady korekty przy drugiej literze П. Zapis literami drukowanymi i pisanymi (Т). Uwagi: por. poz. 7. Przybliżone wymiary: 13 × 2		ПОКЛУТАР	POKLUTAR	1943– 1945
4.	Pomiesz- czenie -1.9, ściana 1	Tynk w sta- nie dobrym, widoczne możliwości okruszania się w złobieniach (słaba jakość mieszanki); sam napis jest częściowo uszkodzony w prawym dolnym rogu przez ślad po wbitym gwoź- dziu.	Rycie w tynku.	Inskrypcja ułożona jest w pię- ciu liniach. Zapis głęboko ryty, dobrze czytelny, z wyraźnym rysunkiem poszczególnych liter; w większości krój pisma podob- nego rozmiaru (oprócz litery 3 – pierwsza w drugiej linii) oraz wy- raźnie większego zapisu daty. Ze względu na technikę napisu wy- raźne są ślady łączenia prostych ryć w przypadku zaoblen liter, np. Б, С, oraz cyfr, zwłaszcza 8. Zapis literami drukowanymi (oprócz litery Д – ostatnia litera pierwszej linii). Przybliżone wymiary: 40 × 40		ЗА НИХУД 3 ПАТЕЕВ С х И БАБИЯ Б СИДЕЛИ 21/8 44 X (...) Й (?)	ZA NIC Z PATTEV C CH I BABIA B SIDZIELI 21/8 (19)44 (?)	21 VIII 1944

1	2	3	4	5	6	7	8	9
5.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, napis częściowo zatarty, słabo widoczna prawa część pierwszej linii.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Napis ułożony w dwóch liniach, słabo widoczny, zatarty lub wyblakły; zapis częściowo możliwy do odczytania; w pierwszej linii widoczne słowo za, dalej nieczytelne; dolna linia rozpoczyna się od dobrze czytelnych liter СИ ..., kończy zaś wyraźnym Л. Zapis literami pisanymi (?). Przybliżone wymiary: 30 × 10		ЗА (...) СИДЕЛ (?)	ЗА (...) SIEDZIAŁ	1943–1945
6.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, widoczne możliwości okruszania się w żłobieniach (słaba jakość mieszaniny).	Rycie w tynku.	Inskrypcja ułożona w jednej linii, składa się z dwóch wyraźnie oddzielonych wyrazów; rycia głębokie, wyraźnie zarysowane, brak śladów poprawek. Zapis literami drukowanymi i pisanymi (Д). Przybliżone wymiary: 20 × 5		ЗА НИХУД (?)	ЗА NIC	1943–1945
7.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, widoczny zaciek barwy białej w prawej części napisu oraz pośrodku, niezachodzący na treść inskrypcji; sama inskrypcja częściowo czytelna; prawa strona zatarta.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Napis ułożony w czterech liniach nierównomierną czcionką, pierwsza linia zawiera dwuwyrzowy tekst, litery mają krój delikatny, lekko zaoblony, prawa strona tekstu pisana jest delikatniej, lekko zatarta, w drugiej linii widoczne jest jedno słowo, litery mają kształt kanciasty, dodatkowo w niektórych przypadkach widoczne jest ich kilkakrotne poprawianie (litera C); linia poniżej pisana jest drobną czcionką (zawiera najprawdopodobniej nazwisko), poniżej zapisane jeszcze drobniej z datą (częściowo nieczytelne). Zapis literami drukowanymi. Uwagi: por. poz. 3. Przybliżone wymiary: 20 × 15		ЗА НИХУ (?) СИДЕЛ ПОКЛИТАР ВІД 22/5 (194)5	ЗА NIC SIEDZIAŁ POKLITAR DNIA 22/5 (194)5	22 V (194)5
8.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, widoczne możliwości okruszania się w żłobieniach (słaba jakość mieszaniny).	Rycie w tynku.	Inskrypcja ułożona w czterech liniach, pierwsze dwie zapisane takim samym krojem pisma (charakterystyczne podcięcie naroży wewnętrznych przy literach Д і С); poniżej w dwóch liniach personalia (imię i nazwisko w pierwszej), w drugiej wyłącznie nazwisko (?); linia ostatnia sprawia wrażenie dopisanej później. Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 25 × 25		ЗДЕСЬ СИДЕЛ МИША ШЕВЛАКОВ И СКЛЯР	TUTAJ SIEDZIAŁ MISZA SZEWLAKOW I SKLYAR	1943–1945
9.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, napis częściowo zatarty, słabo czytelny.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Zapis ułożony w dwóch dwuwyrzowych liniach, słabo czytelny; zapis lekko obniżony w kierunku prawego dołu, wyraźnie poprawiany (litera c lub e oraz litera p). Zapis literami pisanymi. Przybliżone wymiary: 23 × 18		(?)есь З(...) и деп сер(...)л	?	1943–1945

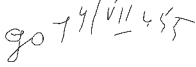
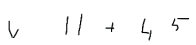
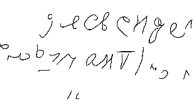
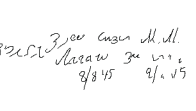
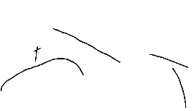
1	2	3	4	5	6	7	8	9
10.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, w centralnej części widać przetarcie (?) i odspojenie, najpewniej intencjonalne.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Rysunek dużego, odręcznie narysowanego trapezu, z bokami równoległymi do posadzki i sufitu (bok krótszy) pomieszczenia; linie niestaranne, lekko łukowe, przeciągnięte, wyraźnie zarysowane, z widocznym początkiem prowadzenia kreski i jego zamazanym zakończeniem; w centralnej części rysunku inskrypcja w jednej linii, dwuwyrzowa, składająca się ze stopnia i nazwiska, wyraźnie poprawionego i pogrubionego – zapis literami drukowanymi; poniżej ślad zatarcia innego rysunku (?); u podstawy trapezu widoczna dwuliniowa inskrypcja, w pierwszej linii drugi wyraz częściowo zamazany – zapis literami drukowanymi, innym charakterem pisma, bardziej zaoblonym, litery prowadzone grubiej, przy większym nacisku kredki. Uwagi: por. poz. 2. Przybliżone wymiary: 45 × 45		ГВАХМАН КМЕТ дою р(...)диоро (?) коемондемь	WACH- MAN КМЕТ (...) pod komandem / dowództwem (?)	1943– 1945
11.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, widoczne możliwości okruszania się w żłobieniach (słaba jakość mieszaniny); część tynku w obrębie napisu wyraźnie przebarwiona, napis żłobiony niestarannie.	Rycie w tynku.	Inskrypcja ułożona w jednej linii, ryta, lekko wznosząca się do prawego górnego rogu (litery również zmniejszają swoją wielkość); składa się z dwóch wyrazów. Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 25 × 10		ЗА САМОВОЛКУ	ЗА САМО- ВОЛĘ	1943– 1945
12.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, rysunek inskrypcji wyraźny i czytelny.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Napis ułożony w dwóch liniach; rozpoczyna się strzałką skręconą, skierowaną górami w prawą górę, poniżej niekompletna data. Uwagi: napis najprawdopodobniej powstał na nieczytelnej już inskrypcji w obrębie zdjęcia dokumentacyjnego, widocznej w prawym dolnym rogu: rozpoczyna się literą 3; napis oddzielony z góry i dołu wyraźnymi kreskami, biegnącymi równolegle w kierunku góry po prawej stronie. Zapis literami pisanymi. Przybliżone wymiary: 40 × 10		Поклийор и прмеа(...)мк Вид 22/V до (...) 3 (...) (...)	Pokliwar i prea(...)mk Był 22/V do (...) Z	22 V (1945?)
13.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, niewielkie odspojenia i rysy (np. przy literze ю); widoczna faktura tynku (zacieranie).	Rycie w tynku.	Inskrypcja ułożona w jednej linii, składa się z dwóch wyrazów – dobrze czytelnych nazwiska i imienia; linia lekko unosi się ku górze, zgodnie z kierunkiem pisania. Zapis literami drukowanymi i pisanymi (np. Г). Przybliżone wymiary: 45 × 10		Кірюшкін Григории	Kiriuszkin Grigorij	1943– 1945

1	2	3	4	5	6	7	8	9
14.	Pomieszczenie -1.9, ściana I	Tynk w stanie średnim, inskrypcja została wyraźnie uszkodzona przez późniejszą adaptację pomieszczenia na piwnicę, uniemożliwia to pełne odczytanie napisu (w końcowej części nazwiska odspojenie); w miejscu daty dziennej wybity otwór. D o d a t k o - w o widoczne możliwości okruszania się w żłobieniach (słaba jakość mieszaniny).	Rycie w tynku.	Inskrypcja ułożona w dwóch liniach; w pierwszej składa się z trzech wyrazów, pierwsze dwa określają stopień, kolejny nazwisko; ostatni wyraz zarysowany większymi literami i głębiej żłobiony. Poniżej zapis daty dziennej, częściowo uszkodzony, możliwe odczytanie jedynie daty miesięcznej. Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 35 × 20	ОБЕР ВАХМАН ОНИЩЕ' 11-6-1945	ОБЕР ВАХМАН ОНИЩЕ(...) 11(?) - 6 - 1945	OBER WACH- MAN ONISZE(...)	11 (?) VI 1945
15.	Pomieszczenie -1.9, ściana I	Tynk w stanie średnim, wtórnie wygładzony, widoczne liczne zarysowania; napis częściowo zatarty.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Zapis ułożony w trzech liniach, bardzo słabo czytelny; do odczytania możliwe widoczne w pierwszej linii dwa wyrazy, w pełni czytelny wyłącznie pierwszy z nich; w drugiej linii zapis wydaje się pisany ciągiem; poniżej widoczny numer (388?) oraz dzienny zapis daty. Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 50 × 30	ЗДЕСЬТ ИДЕ! ЗДАІІІ С АЕКМШІІІ 388 17/7-45	ЗДЕСЬТ ИДЕ(Т?) (З)ЗД(...) САЕКМШІІІ(...) 388 17/7-45	ТАМ ЈЕСТ СА- ЕКМСЗ(...) N 388 17/7-45	17 VII 1945
16.	Pomieszczenie -1.9, ściana I	Tynk w stanie średnim, widoczne spękanie skutkujące możliwym odspojeniem; w pobliżu rysunku widoczny ślad po gwoździu, rysunek częściowo uszkodzony przez późniejszą inskrypcję.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Rysunek przedstawiający bukiet kwiatów; pęk widocznie zaznaczony, związany u dołu, rozchodzący się u góry. Kwiaty zaznaczone schematycznie, całość zasrafiowana na czarno; niektóre elementy rysunku poprawiane (poszczególne płatki kwiatów). Przybliżone wymiary: 20 × 30		nd.	nd.	1943– 1945

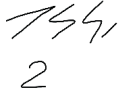
1	2	3	4	5	6	7	8	9
17.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, widoczne częściowe odspojenia poza właściwym obrębem inskrypcji; napis dobrze czytelny.	Ryzyce w tynku oraz rysunek niebieską kredką.	Inskrypcja ułożona w trzech liniach, rozpoczynająca się datą dzienną, wyraźnie czytelna; następny zapis najpewniej odnosi się do kolejnej daty dziennej 4/9 (forma zapisu cyframi rzymskimi i arabskimi). Poniżej widoczne prawdopodobnie dwa wyrazy – nazwisko i przyimek za, podobnie w linii poniżej jest on powtórzony, w tym wypadku jest jednak wyraźnie oddzielony od kolejnego słowa, które jest nieczytelne. Uwagi: ze względu na ogólnie przyjętą chronologię obiektu należy wykluczyć możliwość powstania inskrypcji w 1949 r. (z tego okresu pochodzą już plany adaptacji budynku); należy przyjąć za prawdopodobne, że ryta inskrypcja uszkodziła wcześniejszy napis / rysunek naniesiony niebieską kredką. Przybliżone wymiary: 35 × 25		12 III 4/9 KLiMEK 3A 3A BH	12 III 4/9 KLiMEK ZA ZA BN	12 III, 4 IX (?) (1945?)
18.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, wtórnie wygładzony, widoczne liczne zarysowania; napis częściowo zatarty.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Zapis ułożony w czterech liniach, bardzo słabo czytelny; do odczytania możliwe rozdzielone dwa wyrazy, w kolejnych dwóch liniach istnieje możliwość odczytania pojedynczych liter, w ostatniej linii natomiast prawdopodobnego zapisu dziennego lub zakresu odbywania kary. Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 50 × 25		3Д(Е)СЬ ЕИДЕА СЛ(…)Ш(…)М ИВА(…) (…)ЕМБИМ С 19/6 6 (...)	TUTAJ BYŁ? (siedział) SL(…)sz(…) IWA(n) ? C 19/6 6(...)	19 VI (1945?)
19.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, widoczne ślady po gwoździach (w centralnej części portretu kobiety, poniżej szyi i po prawej stronie), rysunek dobrze czytelny.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Rysunek przedstawiający portret kobiety, ujęty z profilu z twarzą zwróconą w prawo, tors <i>en face</i> ; przedstawienie schematyczne, wyraźnie zaznaczone jedynie oko z łukiem brwiowym – w profilu zarysowany nos i otwarte usta oraz kołnierzyk na stojące koszuli lub sukienki z niewielkim rozcięciem; włosy kobiety zaznaczone jako krótkie, do linii żuchwy, lub upięte na tej wysokości; rysunek traktowany schematycznie, wyraźnie widać silne poprawki w konturze twarzy; włosy ciemne, zaszaflowane. Przybliżone wymiary: 25 × 25		nd.	nd.	1943– 1945
20.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, w obrębie napisu widoczne zarysowania, istnieje możliwość okruszenia się w złobieniach (słaba jakość mieszaniny).	Ryzyce w tynku.	Inskrypcja ułożona w dwóch liniach, w pierwszej najprawdopodobniej nazwisko rozpoczynające się wyraźnie większą literą A; poniżej cyfra 8 i jeden wyraz zapisany mniejszą czcionką. Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 20 × 15		Аксоров 8 C(Y)TOK	Aksorow 8 dni	1943– 1945

1	2	3	4	5	6	7	8	9
21.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, w obrębie napisu widoczne zarysowania, istnieje możliwość okruszania się w żłobieniach (słaba jakość mieszaniny), powyżej inskrypcji ślady po dwóch gwoździach, poniżej (w końcu litery H) widoczne odspojenie, po stronie prawej u dołu łuszczenie tynku.	Rycie w tynku.	Inskrypcja ułożona w dwóch liniach; pierwsza, częściowo czytelna, składa się z jednego wyrazu, który jest zapisany ciągiem nierównomiernych, opadających liter, dodatkowo zmniejszających się zgodnie z kierunkiem zapisu; powyżej, w połowie linii pierwszej, fragment zapisu daty dziennej (?). Uwagi: możliwe, że zapis w drugiej linii stanowi część innej, niedokończonej inskrypcji. Zapis literami pisanymi i drukowanymi. Przybliżone wymiary: 50 × 30		/ 14 ЖУРавле	/ 14 ЖУРавле- (w?)	1943–1945
22.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, w obrębie napisu widoczne zarysowania, istnieje możliwość okruszania się w żłobieniach (słaba jakość mieszaniny).	Rycie w tynku.	Zapis składa się z jednego słowa – imienia. Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 20 × 10		ИВАН	ИВАН	1943–1945
23.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, w obrębie rysunku widoczne uszkodzenie partii w miejscu twarzy; dodatkowo w bezpośrednim sąsiedztwie rysunku liczne ślady po gwoździach.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Rysunek przedstawia karykaturalnie ujętego mężczyznę; tors pokazany <i>en face</i> z wyraźnie zaznaczonymi pagonami mundurowymi; ramiona płynnie przechodzą w kontur nieproporcjonalnie małej i wydłużonej głowy; ze względu na uszkodzenie tynku twarz nie jest czytelna. Przybliżone wymiary: 20 × 30		nd.	nd.	1943–1945
24.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, widoczne łuszczenie i odspojenie wierzchniej warstwy tynku, napis częściowo zatarty, słabo czytelny.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem oraz niebieską kredką.	Zapis bardzo nieczytelny, możliwy do rozeznania układ oraz liczba wierszy – siedem; w ich obrębie możliwe do rozszyfrowania i do odczytania wyłącznie pojedyncze litery. Zapis literami drukowanymi. Uwagi: należy przyjąć za prawdopodobne, że ryta inskrypcja uszkodziła wcześniejszy napis / rysunek naniesiony niebieską kredką. Przybliżone wymiary: 35 × 55		Ч (3?)ДЕСЬ (СИ?) ДЕЧ (Ф?) ГВ(...) БРП ИУА(Н?) ЗАД МНОГО (...) ЕЛ 3 × АЛ П (...) 3 4	CZ TUTAJ SIEDZIAŁ (?) (...) (...) (...) ZAD MIOGO (...) (...) (...) 3 4	1943–1945
25.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie złym, liczne zadrapania i spękania uniemożliwiają odczytanie inskrypcji.	Rycie w tynku.	Zapis słabo widoczny, widoczne wyłącznie dwie litery ułożone w jednej linii. Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 10 × 10		AB (?)	AW (?)	1943–1945

1	2	3	4	5	6	7	8	9
26.	Pomieszczenie - 1.9, ściana 2	Tynk w stanie dobrym, widoczna możliwość okruszania się w żłobieniach (słaba jakość mieszaniny).	Rybie w tynku.	Inskrypcja jednowyrazowa, litery wyraźnie zaznaczone, niektóre z nich poprawiane (E, C). Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 35 x 20		ЗДЕС	TUTAJ	1943–1945
27.	Pomieszczenie - 1.9, ściana 2	Tynk w stanie dobrym, widoczne spękanie wierzchniej warstwy i zarysowanie (powstałe jeszcze przed umieszczeniem napisu).	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Zapis ułożony w czterech liniach, słabo czytelny; w pierwszej z nich widoczny początek inskrypcji, dalsza część inskrypcji nieczytelna. Zapis literami pisanymi. Przybliżone wymiary: 18 x 10		Л здесь сидел з 30(...)но м(...) е(...)ал м(...)ого ел (н)а ма(...) Ra(...)	L tutaj siedział Z (...) (...) (...)	1943–1945
28.	Pomieszczenie - 1.9, ściana 2	Tynk w stanie średnim, widoczna możliwość okruszania się w żłobieniach (słaba jakość mieszaniny).	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Zapis ułożony w dwóch liniach (?), czytelna wyłącznie pierwsza litera pierwszej linii; u dołu znajduje się charakterystyczne oddzielenie w postaci zaoblonej kreski biegnącej od lewego dolnego rogu. Zapis literami pisanymi. Przybliżone wymiary: 25 x 15		A(...)	A(...)	1943–1945
29.	Pomieszczenie - 1.9, ściana 1	Tynk w stanie średnim, widoczne spękania wierzchniej warstwy tynku oraz ślady po gwoździach.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem oraz niebieską kredką.	Rysunek przedstawiający dwa połączone kształty zbliżone do półokręgów, szczytami skierowane ku górze. W punkcie styczonym krzywych widoczne zaciemnienie oraz odchodzący od niego kolejny łuk; w największym półokręgu widoczny napis wykonany niebieską kredką, z którego czytelna jest wyłącznie pierwsza litera B. Uwagi: należy przyjąć za prawdopodobne, że ryta inskrypcja uszkodziła wcześniejszy napis / rysunek naniesiony niebieską kredką. Przybliżone wymiary: 25 x 20		B(...)	W(...)	1943–1945
30.	Pomieszczenie - 1.9, ściana 2	Tynk w stanie średnim, widoczne spękania wierzchniej warstwy.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Napis ułożony w czterech liniach, z czego końce napisów w linii pierwszej, drugiej oraz niemal cała linia trzecia nieczytelne; inskrypcja lekko opada w kierunku prawego dolnego rogu; poniżej w części centralnej zapis daty dziennej. Zapis literami pisanymi. Uwagi: możliwe, że zapis ten należy łączyć z inskrypcją poz. 31, niemniej wydaje się, że nie są one równoczesowe, dlatego zostały potraktowane jako dwa osobne napisy; por. poz. 31. Przybliżone wymiary: 35 x 20		Здесь сидел сд(...) Кчзьми за и(...)д З(...) (...) 11/VII 45	Tutaj siedział zd(...) Kuzmin za i(...)d Z(...) 11/VII 45	11 VII 1945

1	2	3	4	5	6	7	8	9
31.	Pomieszczenie -1.9, ściana 2	Tynk w stanie średnim, widoczne spękania wierzchniej warstwy.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Napis ułożony w jednej linii, składa się z zapisu wyrazu oraz daty dziennej; nachodzi na inskrypcję powyżej. Zapis literami pisanymi. Uwagi: możliwe, że zapis ten należy łączyć z inskrypcją poz. 30, niemniej wydaje się, że nie są one równoczesne, dlatego zostały potraktowane jako dwa osobne napisy; por. poz. 30. Przybliżone wymiary: 20 × 10		До 14/VII 45	До 17/VII 45	17 VII 1945
32.	Pomieszczenie -1.9, ściana 2	Tynk w stanie dobrym, napis częściowo zatarty.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Jednowersowy zapis, najprawdopodobniej daty dziennej; słabo czytelny. Zapis liczbowy. Przybliżone wymiary: 15 × 8		(...) 11 + 45	(...) 11 + 45	1945
33.	Pomieszczenie -1.9, ściana 2	Tynk w stanie średnim, widoczne spękania i zadrapania wierzchniej warstwy.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Rysunek butelki i szklanki; w środkowej części schematycznie zarysowany kształt butelki z wysoką szyjką, zasraflowany wewnątrz, po lewej stronie rysunek pustej szklanki; całość oddzielona poniżej równoległą do poziomu podłogi wyraźną kreską. Przybliżone wymiary: 25 × 20		nd.	nd.	1943–1945
34.	Pomieszczenie -1.9, ściana 2	Tynk w stanie średnim, widoczne spękania i zadrapania wierzchniej warstwy oraz poniżej inskrypcji ślady po gwoździach.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Zapis w trzech (?) liniach; w pierwszych dwóch słabo czytelny napis, w ostatniej prawdopodobnie zapis daty dziennej (?). Zapis literami pisanymi. Przybliżone wymiary: 50 × 30		? (?) V/4(...)	? (?) 5/4(...)	V 194(?)
35.	Pomieszczenie -1.9, ściana 4	Tynk w stanie średnim, widoczne zadrapania wierzchniej warstwy.	Rycie w tynku.	Inskrypcja jednowyrazowa; litery wyraźnie zaznaczone, litera 3 poprawiana. Zapis literami drukowanymi. Przybliżone wymiary: 15 × 20		3A	ZA	1943–1945
36.	Pomieszczenie -1.9, ściana 4	Tynk w stanie średnim, widoczne spękania i zadrapania wierzchniej warstwy, widoczny gwoździez wbity w obręb napisu.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Napis ułożony w trzech liniach; w pierwszej wstępna inskrypcja odnośnie do przebywania w piwnicach, zakończona inicjałem – podwójnym M; poniżej prawdopodobnie nieczytelny wyraz, rozpoczynający się od 3, dalej prawdopodobnie nazwisko; w ostatniej linii podwójna data dzienna, najprawdopodobniej określająca czas przebywania w celi. Zapis literami pisanymi. Przybliżone wymiary: 50 × 20		Здес сид(а)л М. М. З(дес) Лага(ш?) за Сам(...) 8/8 45 2/(...) 5	Tutaj siedział М. М. Tutaj Лага(...) за сам(owole?) 8/8 45 2/(...) 5	8 VIII 1945
37.	Pomieszczenie -1.9, ściana 4	Tynk w stanie średnim, widoczne spękania i zadrapania wierzchniej warstwy.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Rysunek przedstawiający najprawdopodobniej ukształtowanie terenu, dwa niewielkie wzniesienia, na stoku wyraźniej zarysowanego wzniesienia widoczny maszt (?). Przybliżone wymiary: 50 × 20		nd.	nd.	1943–1945

1	2	3	4	5	6	7	8	9
38.	Pomieszczenie -1.9, ściana 4	Tynk w stanie średnim, widoczne spękania i zadrapania wierzchniej warstwy oraz głęboko zakotwiony gwóźdź, napis średnio czytelny, zatarty.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Napis ułożony w trzech liniach, częściowo czytelny; pierwsza linia składa się z dwóch słów i podwójnego inicjału, kolejna najprawdopodobniej stanowi nazwisko, w ostatniej zawarto zapis daty dziennej. Zapis literami pisanymi. Przybliżone wymiary: 45 × 30		Здесь сидел(л) Н (?) В(...)сахор С 28/8 45 до (...)	Tutaj siedział H W(...) sachor Dnia 28/8 45 do (...)	28 VIII 1945
39.	Pomieszczenie -1.9, ściana 4	Tynk w stanie dobrym, widoczne spękania i zadrapania wierzchniej warstwy, prawa część napisu zatarta.	Rysunek niebieską kredką.	Napis ułożony w trzech liniach, w pierwszej widoczne dwa wyrazy (?); podobnie w drugiej; w ostatniej lekko wcięty pojedynczy wyraz. Zapis literami pisanymi. Przybliżone wymiary: 30 × 20		Здесь (...)л Дасл(...) д(...) Л(...)хо(...)	Tutaj (...) (...) (...) (...)	1943–1945
40.	Pomieszczenie -1.9, ściana 4	Tynk w stanie średnim, widoczne odbicia i odspojenia tynku, napis słabo czytelny, zatarty.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Zapis ułożony w sześciu liniach, słabo czytelny; w pierwszej znajdują się dwa wyrazy, w kolejnych odpowiednio – dwa, jeden, jeden, dwa (?); w ostatniej zapisano podwójną datę dzienną. W miarę przenoszenia inskrypcji do kolejnej linii są one coraz bardziej skierowane w kierunku prawego dołu. Przybliżone wymiary: 25 × 25		Здесь сидел(...)л(...) (...) В(...) З(...) (...) 11/4 45 14/(...)	Tutaj (...) (...) В(...) Z(...) (...) 11/4 45 4/ (...)	11 IV 1945
41.	Pomieszczenie -1.9, ściana 4	Tynk w stanie średnim, widoczne spękania i zadrapania wierzchniej warstwy, rysunek zatarty.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Rysunek przedstawiający czworokąt zbliżony do rombu, skierowany wierzchołkiem w dół; od wierzchołka wysuniętego najbardziej w lewo biegnie pionowa linia; niezależnie po prawej stronie również znajduje się podobna kreska. Przybliżone wymiary: 15 × 15		nd.	nd.	1943–1945
42.	Pomieszczenie -1.8, ściana 4	Tynk w stanie średnim, widoczne zadrapania; tynk częściowo odspojony w dolnej partii napisu.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Zapis ułożony w trzech liniach; w dwóch pierwszych znajdowało się po jednym wyrazie, w tym w drugiej najpewniej nazwisko; w ostatniej natomiast zapis daty. Przybliżone wymiary: 35 × 25		СИДЕЛ КУ(...)оВ 11	Siedział KU(...) ow 11	1943–1945
43.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, napis silnie zatarty, nieczytelny.	Rysunek niebieską kredką.	Zapis słabo czytelny, silnie zatarty, niemożliwy do precyzyjnego odczytania. Przybliżone wymiary: 20 × 15		?	?	1943–1945
44.	Pomieszczenie -1.9, ściana 1	Tynk w stanie dobrym, napis silnie zatarty, czytelny tylko częściowo.	Rysunek niebieską kredką.	Jeden wyraz częściowo zatarty. Zapis literami pisanymi. Przybliżone wymiary: 15 × 8		здсе	Tutaj	1943–1945
45.	Pomieszczenie -1.8, ściana 4	Tynk w stanie dobrym, napis słabo czytelny.	Rysunek w tynku.	Zapis ułożony w dwóch liniach; w pierwszej zawarto jeden wyraz; w drugiej również jeden (?) – wers częściowo nieczytelny. Zapis literami drukowanymi (?). Przybliżone wymiary: 60 × 40		БНБИН ВОВе(...)	BIBIN WOWe(...)	1943–1945

1	2	3	4	5	6	7	8	9
46.	Pomieszczenie -1.8, ściana 4	Tynk w stanie średnim, rysunek słabo czytelny.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Zapis w dwóch liniach, wyłącznie liczbowy, dobrze czytelny. Uwagi: możliwe, że inskrypcja została dodana po 1945 r. Przybliżone wymiary: 12 × 10		144/ 2	144/ 2	1943– 1945
47.	Pomieszczenie -1.8, ściana 4	Tynk w stanie średnim, rysunek słabo czytelny.	Rysunek czarną kredką lub ołówkiem.	Rysunek przedstawiający równoległobok, wydłużony pionowo, podzielony na osiem pól (2 kolumny × 4 rzędy). Uwagi: możliwe, że rysunek został dodany po 1945 r. Przybliżone wymiary: 6 × 6		nd.	nd.	1943– 1945

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Jad wa-Szem

Materiały wizualne: sygn. 16AO2; sygn. 16AO3

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Materiały wizualne: sygn. IPN GK 190/139, t. 29, mat. J.S., s. 68; sygn. IPN NTN 40, s. 21; sygn. IPNKR-2-15-4-17; sygn. IPNKR-2-15-4-38; sygn. IPNKR-2-15-4-39; sygn. IPNKR-2-15-4-40; sygn. IPNKR-2-15-4-42; sygn. IPNKR-2-15-4-59; sygn. IPNKR-2-15-4-63; sygn. IPNKR-2-15-4-64; sygn. IPNKR-2-15-4-67; sygn. IPNKR-2-15-4-68; sygn. IPNKR-2-15-4-70

Archiwum Narodowe w Krakowie

sygn. 29/1410, Archiwum Budownictwa Miejskiego, *Nowy Cmentarz Żydowski ul. Jerozolimska 14*, fasc. 330b; sygn. 29/1431/408, Urząd Miasta Krakowa, Wydział do Spraw Wyznań

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie

Teka zabytku A-1120, teren dawnego obozu Płaszów

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

Zbiór relacji i opracowań: sygn. 301/1182, relacja Lieby Tiefenbrun; sygn. 301/3404, relacja Szymona Pechnera; sygn. 301/4030, relacja Wilhelma Kranza

Materiały wizualne: sygn. III-2422; sygn. III-2423

Muzeum Bojowników Getta (Bet Lochame ha-Geta'ot)

Materiały wizualne: sygn. 11910

Muzeum Krakowa

Kosowski Andrzej, Kołodziejska-Zarych Agnieszka: „Muzeum Miejsce Pamięci – KL Płaszów?». Wykonanie inwentaryzacji, ekspertyzy konstrukcyjnej, badań architektonicznych oraz badań konserwatorskich dla budynku przy ul. Jerozolimskiej 3 w Krakowie, tzw. Szarego Domu”. Kraków 2017 (także w Archiwum Zarządu Inwestycji Miejskich)

Materiały wizualne: sygn. MHK-P-271/FEp/2

United States Holocaust Memorial Museum

Materiały wizualne: sygn. 82348

Akty prawa krajowego i międzynarodowego

Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych, zwana Kartą Wenecką, 1964

Inne materiały niepublikowane

Żółciak Jarosław, Kotarba Ryszard, Gawroński Stefan, Żółciak Katarzyna: „Aktualizacja »Studium historyczno-kon-

serwatorskiego terenu byłego Obozu Koncentracyjnego Płaszów«”. Kraków 2006

Opracowania

Bau Józef: *Czas zbyszczeszczona. Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*. Kraków 2006

Bunsch Eryk, Sitnik Robert: *Proces digitalizacji 3D od założeń do dokumentacji cyfrowej*. „Muzealnictwo” 2011, nr 52, s. 48–53

Bunsch Eryk, Sitnik Robert: *Kryteria doboru techniki 3D do dokumentacji obiektów dziedzictwa kulturowego*. Warszawa 2014

Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*. Warszawa–Kraków 2009

Kowalski Wojciech: *Zagadnienie ochrony miejsc pamięci w teorii i praktyce*. „Ochrona dziedzictwa Kulturowego” 2018, t. 5, s. 75–89

Miejsce Pamięci KL Płaszów. Raport za okres 2018–2019 (= *Memorial Site KL Płaszów: report for the period 2018–2019*). Oprac. Marta Śmietana, Monika Bednarek, Kamil Karski. Kraków 2019

Müller-Madej Stella: *Oczami dziecka. Wspomnienia z dzieciństwa w getcie i obozach koncentracyjnych*. Kraków 1991

Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha przed Najwyższym Trybunałem Narodowym. Oprac. Stanisław Kosiński, Tadeusz Cyprian, Mieczysław Siewierski. Warszawa–Łódź–Kraków 1947

Salwiński Jacek: *Dom Śląski w Krakowie. Geneza – historia – teraźniejszość*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2004, z. 22, s. 144–165

Szmygin Bogusław: *Miejsca pamięci – definiowanie pojęcia dla ochrony zabytków*. „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2018, t. 5, s. 167–175

Śmietana Marta: *Wierność pustce. Autentyzm w obszarze byłego obozu Płaszów* (= *Allegiance to an empty space. Authenticity at the former Płaszów camp site*). W: *Badanie roli dziedzictwa kulturowego w budowaniu (narodowej) tożsamości w sytuacjach pokonfliktowych* (= *Research on the role of cultural heritage in the building of (national) identity in post conflict situations*). Warszawa 2019, s. 24–30

Śmietana Marta, Karski Kamil: *Badania archeologiczne jako sposób odkrywania autentyczności Miejsca Pamięci KL Płaszów*. W: *Materiałne pozostałości konfliktów i zbrodni XX wieku w świetle najnowszych badań archeologicznych*. Red. Hanna Mik, Wirginia Węglińska. Gdańsk 2019, s. 103–121

Zbroja Barbara: *Hala przedpogrzebowa cmentarza żydowskiego przy ul. Jerozolimskiej w Podgórzu*. „Rocznik Krakowski” 2003, t. 69, s. 171–186

Zbroja Barbara: *„Miasto umarłych”. Architektura Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie w latach 1868–1939*. Kraków 2005

Artykuły prasowe

Nowy cmentarz gminy żydowskiej. „Nowy Dziennik” 1925, nr 286, z 23 grudnia, s. 4

Nowy cmentarz żydowski. „Nowy Dziennik” 1925, nr 131, z 14 czerwca, s. 5

Są domy, w których ludzie nie powinni mieszkać. „Gazeta Krakowska” 2002, nr 279, z 30 listopada, s. 8–9